IJARSCT

ISSN (Online) 2581-9429

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

Impact Factor: 7.301

Volume 3, Issue 3, January 2023

" कोल्हापूर शहर परिसरातील पर्यटन स्थळे – एक विस्तृत अभ्यास"

सौ. वर्षा सूर्यकांत मस्के

ताराराणी विद्यापीठाचे उषाराजे हायस्कूल, कोल्हापूर

varshamaske7279@gmail.com

प्रस्तावना :

पर्यटन हे केवळ विश्रांतीचे साधन नसून, ते सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीचे प्रभावी माध्यम आहे. भारताच्या विविध भागांमध्ये अनेक पर्यटन स्थळे आहेत, परंतु महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर हे शहर पर्यटनाच्या नकाशावर एक वेगळी आणि महत्त्वपूर्ण ओळख निर्माण करते. कोल्हापूर हे केवळ ऐतिहासिक वारशासाठीच नव्हे, तर धार्मिक, सांस्कृतिक, वास्तुशिल्प आणि निसर्गसंपन्नतेसाठीही प्रसिद्ध आहे.

सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमध्ये वसलेले कोल्हापूर शहर हे पंचगंगा नदीच्या काठावर विस्तारलेले आहे. हे शहर महाराष्ट्रातील एक प्राचीन राजधानी म्हणून ओळखले जाते. चालुक्य, यादव, मराठा आणि ब्रिटिश सत्ताधीशांच्या विविध राजवटींमुळे कोल्हापुरात अनेक ऐतिहासिक वास्तू, किल्ले, मंदिरे आणि जलसाठे निर्माण झाले. यामुळे शहराला एक समृद्ध ऐतिहासिक व स्थापत्यशास्त्रीय वारसा प्राप्त झाला आहे.

कोल्हापूरची महालक्ष्मी देवी (अंबाबाई) ही कोट्यवधी लोकांची श्रद्धास्थान आहे. या मंदिराला दरवर्षी लाखो भाविक भेट देतात. पन्हाळा किल्ला, रंकाळा तलाव, न्यू पॅलेस, ज्योतिबा मंदिर, कळंबा तलाव, आणि अनेक हस्तकला केंद्रे ही या शहराच्या पर्यटन वैभवात भर घालणारी ठिकाणे आहेत. विशेष म्हणजे, या स्थळांशी संबंधित अनेक पुराणकथा, दंतकथा आणि लोकपरंपरा कोल्हापूरच्या पर्यटनास एक वेगळी सांस्कृतिक सखोलता प्रदान करतात.

आजच्या धावपळीच्या युगात लोक केवळ दृश्य सौंदर्य पाहण्यासाठीच नव्हे, तर इतिहास, परंपरा व स्थानिक कथा जाणून घेण्यासाठी पर्यटन स्थळांना भेट देतात. कोल्हापूर शहर हे अशा सर्व अपेक्षांची पूर्तता करणारे शहर आहे. त्यामुळे या शहराच्या पर्यटन स्थळांचा सखोल अभ्यास करणे, त्यामागील कथा, लोकश्रद्धा, भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे अत्यंत गरजेचे आहे.

हा शोधनिबंध कोल्हापूर शहराच्या पर्यटन स्थळांचा सर्वंकष अभ्यास करण्याचा प्रयत्न आहे. यामध्ये केवळ स्थळांची ओळख करून देणे नव्हे, तर त्या स्थळांशी संबंधित इतिहास, भूगोल, स्थानिक परंपरा, श्रद्धा, आणि पर्यटकांवरील प्रभाव या सर्व पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. कोल्हापूर शहरातील प्रमुख पर्यटन स्थळांचा अभ्यास करणे
2. स्थळांच्या ऐतिहासिक, भौगोलिक व सांस्कृतिक पैलूंचे विश्लेषण करणे
3. त्या स्थळांच्या निर्मितीविषयीच्या लोककथा, पुराणकथा शोधणे
4. पर्यटनाच्या दृष्टीने कोल्हापूरचे महत्त्व विशद करणे

कार्यपद्धती :

1.प्रत्यक्ष स्थळभेटी

2.स्थानिक इतिहासकारांची माहिती

3.पुराणकथांचा अभ्यास

4.जिल्हा गॅझेटिअर, ग्रंथसंपदा, स्थानिक व्यक्तींच्या कथनांवर आधारित माहिती संकलन

कोल्हापूरमधील प्रमुख पर्यटन स्थळांचा सविस्तर अभ्यास:

1. श्री महालक्ष्मी (अंबाबाई) मंदिर : श्री. महालक्ष्मी मंदिर हे सुमारे 700-800 वर्षांपूर्वीचे मंदिर असून चालुक्य व यादव राजवटीमध्ये याची निर्मिती झाली. कोल्हापूरची अंबाबाई म्हणूनही या मंदिराला ओळखले जाते. हे मंदिर साडेतीन शक्तीपीठांपैकी एक मानली जाते. या मंदिराचे रचना वैशिष्ट्य म्हणजे हे मंदिरे पूर्वाभिमुख नसून पश्चिमाभिमुख आहे.

पुराणात "कोल्हापुर माहात्म्य" या विभागात असे वर्णन आहे की, दैत्य कोल्हासुराने या प्रदेशात अत्याचार केले. देवी महालक्ष्मीने त्याचा वध करून येथे निवास केला. म्हणून या नगरीला "कोल्हापुर" असे नाव पडले. अशी मान्यता आहे की, श्री विष्णू यांनी लक्ष्मी देवीसाठी हे स्थळ स्वतः निर्माण केले.

दरवर्षी 'किरणोत्सव' (मार्च व ऑक्टोबरमध्ये) आयोजित होतो, ज्यात सूर्याची किरणे थेट देवीच्या मूर्तीवर पडतात. पंचगंगा नदीच्या उत्तरेकडे असलेले हे मंदिर काळया बेसॉल्ट दगडात बांधले गेले आहे. या मंदिराची स्थापत्यशैली हेमांडपंथी आहे.

2. रंकाळा तलाव : रंकाळा तलाव हे महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर शहरात असलेले एक ऐतिहासिक व सुंदर नैसर्गिक तलाव आहे. हे तलाव कोल्हापूरच्या पश्चिम भागात स्थित असून, पर्यटनदृष्ट्या आणि स्थानिक जनतेसाठी एक लोकप्रिय स्थळ मानले जाते. रंकाळा तलावाचा इतिहास छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापासून सुरू

IJARSCT

ISSN (Online) 2581-9429

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

Impact Factor: 7.301

Volume 3, Issue 3, January 2023

होतो. पण याचे महत्त्व मुख्यतः छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत अधिक वाढले. असे मानले जाते की पूर्वी येथे एक खाण होती, जी भूकंपानंतर पाण्याने भरली आणि त्या जागी तलाव तयार झाला. तलावाच्या काठावर असलेले शाहू महाराजांचे घोड्याचे पुतळे व इतर स्मारक याच्या ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्व अधोरेखित करतात. भौगोलिक रचना: क्षेत्रफळ: सुमारे 107 एकरांवर विस्तारलेला आहे. खोली : सरासरी 35-40 फूट इतकी आहे. तलावाच्या भोवती सुंदर बागा, पथदिवे, आणि फुलांची झाडे लावलेली आहेत. तलावात हंस, बदकं, आणि विविध प्रकारचे पाणपक्षी आढळतात.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

i. रंकाळा टॉवर: तलावाच्या परिसरात उभारलेला ऐतिहासिक वॉच टॉवर
ii. घोडा बाग: तलावाच्या एका बाजूला असलेली सुंदर बाग आणि शाहू महाराजांचा घोड्यावरील पुतळा
iii. बोटिंग सुविधा: पर्यटकांसाठी नौकाविहार (बोटिंग) उपलब्ध
iv. प्रेक्षणीय सूर्यास्त: संध्याकाळी सूर्यास्ताच्या वेळी तलावाचे सौंदर्य अवर्णनीय दिसते.

तलावाजवळ शंकराचे प्राचीन मंदिर आहे, जे स्थानिक लोकांच्या श्रद्धेचे केंद्र आहे. तलाव परिसरात गणपती विसर्जन, छट पूजा यांसारख्या धार्मिक कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात होतात. रंकाळा तलाव हे कोल्हापूरच्या प्रमुख पर्यटन स्थळांपैकी एक आहे. स्थानिक लोकांसाठी सकाळी फेरफटका, योगाभ्यास, आणि जॉगिंगसाठी ही एक महत्त्वाची जागा आहे. इथे अनेक मराठी आणि हिंदी चित्रपटांचे चित्रीकरण देखील झाले आहे.

तलावाचा परिसर जैवविविधतेने समृद्ध आहे. अनेक स्थलांतरित पक्ष्यांचे थांबे म्हणून याचे महत्त्व आहे. नगरपालिकेच्या विविध उपक्रमांतून तलाव स्वच्छता व संवर्धनाचे कार्य चालू आहे. रंकाळा तलाव हा केवळ एक नैसर्गिक जलस्रोत नाही, तर कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि पर्यावरणीय वारशाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. त्याचे जतन आणि संवर्धन करणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे.

3. भवानी मंडप : भवानी मंडप हे अठराव्या शतकात कोल्हापूरच्या छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत बांधण्यात आले. याचे नाव देवी भवानीच्या नावावर ठेवले गेले आहे. या ठिकाणी राजकीय सभा, धार्मिक विधी व दरबार भरविले जात असत. भवानी मंडप हे एक चौकोनी आणि प्रशस्त दगडी बांधकाम असून त्यास चारी बाजूंनी मोठ्या गैलऱ्या आहेत. यामध्ये मध्यभागी एक अंगण असून त्यात देवी भवानीचे छोटे मंदिर आहे. हा मंडप पारंपरिक मराठा शैलीतील स्थापत्यशास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

भवानी मंडपामध्ये भवानी देवीचे मंदिर असल्यामुळे हे ठिकाण भाविकांसाठी पवित्र मानले जाते. येथे दसऱ्याच्या दिवशी विशेष पूजा व रथयात्रा होते. तसेच, राजघराण्याचे पुतळे, ऐतिहासिक शस्त्रास्त्रे आणि जुनी शिल्पे येथे पहायला मिळतात.

भवानी मंडप हे कोल्हापूरच्या मध्यवर्ती भागात असल्याने पर्यटक सहजपणे येथे भेट देतात. पर्यटकांना ऐतिहासिक वास्तूचे दर्शन होते, कोल्हापूरच्या राजकीय इतिहासाची माहिती मिळते, धार्मिक वातावरणाचा अनुभव येतो,स्थानिक संस्कृतीची ओळख होते. हे ठिकाण महालक्ष्मी मंदिर, रंकाळा तलाव, आणि नवीन राजवाडा यांसारख्या इतर पर्यटनस्थळांजवळ असल्यामुळे संपूर्ण भाग एक पर्यटन केंद्र म्हणून उदयास आलेला आहे. भवानी मंडप हे कोल्हापूरचे एक गौरवशाली पर्यटनस्थळ आहे.

4. न्यू पॅलेस : कोल्हापूर हे शहर केवळ महालक्ष्मीच्या देवीमुळे प्रसिद्ध नाही, तर इथल्या राजेशाही परंपरांचेही ते एक वैभवशाली प्रतीक आहे. या परंपरेचे प्रातिनिधिक स्थान म्हणजे न्यू पॅलेस, एक भव्य, शाही आणि आकर्षक वास्तू. न्यू पॅलेस हे केवळ एक राजवाडा नसून ते इतिहास, कलाशैली आणि आधुनिकतेचा सुरेख संगम दर्शवणारे स्थळ आहे. यामुळेच ते कोल्हापूरच्या पर्यटन नकाशावरील एक महत्त्वाचे ठिकाण ठरते.

न्यू पॅलेसची निर्मिती इ.स. १८७७ ते १८८४ या काळात झाली. हे वास्तुशिल्प राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्यकाळातील आहे. याची रचना प्रसिद्ध ब्रिटिश वास्तुविशारद चार्ल्स मॅनिंग यांनी केली असून या महालात ब्रिटिश गोथिक आणि भारतीय स्थापत्यशैलींचा उत्कृष्ट संगम दिसून येतो. काळ्या बेसाल्ट दगडाने बांधलेला हा महाल आठ कोपऱ्यांवरील मनोऱ्यांनी सजलेला आहे. या इमारतीमध्ये एक भव्य दरबार हॉल, दिवाणखाना, चित्रमहाल, पोशाखखाना, शस्त्रागार आणि राजघराण्याचे वैयक्तिक दालन आहे. समोरील विस्तीर्ण बाग आणि कृत्रिम सरोवर यामुळे महालाचे सौंदर्य अधिक खुलते.

न्यू पॅलेसचे वैशिष्ट्य :

i. भव्य वास्तुशैली - गोथिक व हिंदू स्थापत्याचा मिलाफ, उंच मनोरे, रंगीत काचांचे झुंबरयुक्त खिडक्या, आणि कोरीव नक्षीकाम ही या महालाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

ii. दुर्मिळ वस्तूंचा संग्रह - राजवाड्यातील म्युझियममध्ये छत्रपती शाहू महाराजांचे छायाचित्रे, पोशाख, हस्तलिखिते, शस्त्रास्त्रे आणि राजकीय पत्रव्यवहार पाहायला मिळतो.

iii. राजवाड्यातील दरबार हॉल - एक राजेशाही अनुभव देणारा हॉल, ज्यामध्ये लाकडी नक्षीकाम, शाही आसन आणि छत्रपतींचे चित्र आहे.

iv. वन्यजीव प्रदर्शन – जुन्या शिकाऱ्यांच्या आठवणी जपणारे प्राणी अवयवांचे जतन केलेले अवशेषही येथे पाहायला मिळतात.

IJARSCT

ISSN (Online) 2581-9429

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

Impact Factor: 7.301

Volume 3, Issue 3, January 2023

v. शाहू महाराजांचे स्मारक : न्यू पॅलेसमध्ये एक स्वतंत्र दालन छत्रपती शाहू महाराज संग्रहालय म्हणून कार्यरत आहे. येथे शाहू महाराजांच्या समाजसुधारणा, शिक्षणासाठीचे कार्य, महिला upliftment यांची माहिती छायाचित्रे, वस्त्रप्रावरणे आणि लेखीदस्तऐवजांच्या माध्यमातून दिलेली आहे. हे दालन अभ्यासकांसाठी एक मौल्यवान स्रोत ठरते.

न्यू पॅलेस कोल्हापूरमधील एक अत्यंत आकर्षक पर्यटनस्थळ आहे. देश-विदेशातून अनेक पर्यटक या राजवाड्याला भेट देतात. शिक्षणासाठी, इतिहासाच्या अभ्यासासाठी आणि वास्तुकलेच्या अध्ययनासाठी न्यू पॅलेस हे एक आदर्श स्थळ मानले जाते. येथे येणारे पर्यटक केवळ इमारतीचे सौंदर्य पाहून थक्क होत नाहीत, तर छत्रपती शाहू महाराजांच्या कार्याची थेट अनुभूती घेतात.

न्यू पॅलेस म्हणजे केवळ एक राजवाडा नव्हे, तर तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक पुनर्जागरणाचा एक जिवंत दस्तऐवज आहे. छत्रपती शाहू महाराजांसारख्या युगपुरुषाने दिलेल्या लोकहितवादी विचारांची साक्ष देणारे हे स्मारक आजही अभिमानाने उभे आहे. पर्यटकांना केवळ डोळयांनी पाहण्याचा नव्हे तर हृदयाने अनुभवण्याचा मोह पाडणारा हा राजवाडा कोल्हापूरच्या पर्यटनाची शान आहे.

5. शालिनी पॅलेस : शालिनी पॅलेस हे 1931 मध्ये बांधले गेले. हे पॅलेस राजमाता शालिनी राजे भोसले यांच्या नावावरून ओळखले जाते. संपूर्ण इमारत ब्लॅक बसाल्ट दगडातून आणि इटालियन मार्बलने सजवलेली आहे. या राजवाड्याची वास्तुशैली राजेशाही व युरोपीयन मिश्रित शैलीची आहे. यामध्ये स्फटिक झुंबर, रॉयल फर्निचर, प्राचीन आरसे व भिंतीवरील कलाकृती आहेत. राजवाडा नंतर एक हॉटेल म्हणून वापरला गेला.

शालिनी पॅलेस रंकाळा तलावाच्या काठावर वसलेले आहे.या परिसरातील सूर्यास्ताचा देखावा पर्यटकांचे आकर्षण ठरतो.

6. कळंबा तलाव : कळंबा तलावाचे निर्माण 1873 मध्ये छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीत करण्यात आले. हा तलाव कोल्हापूर शहरासाठी प्रमुख जलस्रोत आहे. तलावाचे पाणी पिण्याच्या आणि सिंचनाच्या उपयोगासाठी वापरले जाते. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातूनही तलाव महत्त्वाचा आहे. हा तलाव पक्षी निरीक्षणासाठी प्रसिद्ध आहे. तलावाजवळ शांततामय परिसर, चालण्यासाठी ट्रॅक, झाडांची रांग - हे सर्व शहरी पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. तलाव शहराच्या पश्चिम भागात आहे व रंकाळा तलावाच्या जवळच आहे.

7. टाऊन हॉल : कोल्हापूर हे महाराष्ट्रातील एक ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा लाभलेले शहर आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या वारशाला जपणारे हे शहर राजवाडे, मंदिरे, तलाव, किल्ले, संग्रहालये आणि पारंपरिक रचना यांनी समृद्ध आहे. याच कोल्हापुरात एक महत्त्वाचे पर्यटन व सांस्कृतिक स्थळ म्हणजे 'टाऊन हॉल

संग्रहालय. ही इमारत केवळ एक वास्तुशिल्प नमुना नाही, तर कोल्हापूरच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीचे सजीव चित्रण करणारे केंद्र आहे.

इतिहास आणि उगम : टाऊन हॉल ही इमारत ब्रिटिश राजवटीच्या काळात 1872 ते 1876 दरम्यान बांधण्यात आली. तत्कालीन ब्रिटिश आर्किटेक्ट चार्ल्स मँट (Charles Mant) यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही रचना पूर्ण झाली. सुरुवातीला ही इमारत 'टाऊन हॉल' म्हणून वापरात होती. येथे प्रशासकीय बैठक, कार्यक्रम, सन्मान समारंभ इ. आयोजित केले जात. नंतर ही इमारत कोल्हापूर संस्थानाच्या दिवाणांचे कार्यालय म्हणून वापरली गेली. मात्र, १९४५-४६ मध्ये ब्रह्मपुरी टेकडीवर उत्खनन करताना अनेक ऐतिहासिक वस्तू, मूर्ती, शिल्प, व नाणी सापडल्याने या वास्तूचे संग्रहालयात रूपांतर करण्यात आले. त्यामुळे ही इमारत टाऊन हॉल संग्रहालय म्हणून ओळखली जाऊ लागली.

वास्तुशिल्प वैशिष्ट्ये : ही इमारत निओ-गॉथिक शैलीत बांधलेली असून तिची रचना अत्यंत भव्य, आकर्षक आणि सौंदर्यपूर्ण आहे. उंच कमानी, मोठे दरवाजे, प्रशस्त हॉल, मोठ्या खिडक्या, दगडी बांधकाम आणि शिल्पांची रचना ही या इमारतीची वैशिष्ट्ये आहेत. इमारतीभोवती सुमारे ८ एकरांचे बाग परिसर असून, यामध्ये विविध प्रकारची वृक्षराजी व आकर्षक बगीचा आहे. या परिसरात एक काचघर (Glass House) व छत्रपती शिवाजी महाराजांची संगमरवरी मूर्ती ही महत्त्वाची आकर्षणे आहेत.

संग्रहालयातील गॅलऱ्या आणि संग्रह : टाऊन हॉल संग्रहालयात सात प्रमुख गॅलऱ्या आहेत. या प्रत्येक गॅलरीत कोल्हापूरच्या राजकीय, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे दर्शन घडवणाऱ्या वस्तू ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

i. पुरातत्त्वीय गॅलरी : ब्रह्मपुरी, पन्हाळा, वसई येथून मिळालेल्या मूर्ती, सातवाहन, शिलाहार, यादव युगातील मूर्ती व शिल्प, स्त्री सेविकेची एक सुंदर शिल्प मूर्ती याचा समावेश केला आहे.
ii. शस्त्रास्त्र गॅलरी : तलवारी, ढाल, भाले, कवच व अन्य शस्त्रसामग्री, छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळातील युद्ध साहित्य येथे पाहायला मिळते.
iii. धातुशिल्प गॅलरी : तांबे, कांस्य व पितळी मूर्ती विशेषतः १९७९ साली वसईहून आणलेली कांस्य घंटा येथे आहे.
iv. नाणे गॅलरी : सातवाहन, मौर्य, यादव, मराठा आणि ब्रिटिश काळातील नाणी तसेच विविध काळातील आर्थिक व्यवहाराचे प्रतिबिंब या नाण्यामधून प्रतीत होते.
v. चित्र व कलेची गॅलरी : छत्रपती शाहू महाराज आणि इतर राजघराण्यांचे चित्र आणि पारंपरिक कोल्हापुरी लोककला व रंगकाम येथे पाहायला मिळते.
vi. भित्तीचित्र व हस्तकला गॅलरी : पारंपरिक भित्तीचित्रे, झरेबेरांच्या आकृती, लाकडी कोरीव वस्तू , कोल्हापूरच्या गावशिक्षण, समाजजीवनाचे चित्रण येथे केले आहे.

vii. संस्कृती आणि जीवनशैली गॅलरी : तत्कालीन पोशाख, वस्त्रे, दागिने, घरगुती वापरातील वस्तू ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीचा इतिहास दर्शन यातून दिसून येते.

viii. बाग व बाह्य परिसर : संग्रहालयाच्या आसपासचा बाग भाग हा शांत व मनोहारी आहे. विविध प्रकारची औषधी वनस्पती व फुलझाडे येथे लावण्यात आली आहेत. १९०४ मध्ये बांधलेले काचघर हे पर्यटकांसाठी आकर्षणाचे ठिकाण आहे. १९२७ मध्ये उभारलेली शिवाजी महाराजांची मूर्ती ही गौरवशाली ठेवा आहे.

ix. शैक्षणिक व पर्यटनदृष्ट्या महत्त्व : विद्यार्थ्यांसाठी पुरातत्त्व, इतिहास आणि कला विषयावर शैक्षणिक प्रकल्पांसाठी उपयुक्त. कोल्हापूर शहरातील इतर स्थळांसोबत सहज भेट देता येणारे स्थान. संशोधनासाठी पुरातत्त्व व कला अभ्यासकांसाठी अमूल्य ठिकाण असून सांस्कृतिक जतनासाठी आणि पर्यटकांच्या ज्ञानवृद्धीसाठी उपयुक्त केंद्र देखिल आहे.

8. शिवाजी विद्यापीठ : कोल्हापूर शहर हे धार्मिक, ऐतिहासिक आणि शैक्षणिक वारसा लाभलेले शहर आहे. या शहराची ओळख केवळ महालक्ष्मी मंदिरापुरती मर्यादित नसून, इथल्या शैक्षणिक संस्था देखील शहराच्या ओळखीचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत. त्यातीलच एक म्हणजे शिवाजी विद्यापीठ जे केवळ उच्चशिक्षणासाठीच नव्हे, तर पर्यटकांसाठीही एक आकर्षक स्थळ बनले आहे.

शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना १८ नोव्हेंबर १९६२ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने करण्यात आली. या विद्यापीठाला छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नाव देण्यात आले असून, त्यांच्या विचारांचे आणि कार्याचे प्रतिबिंब या विद्यापीठाच्या कार्यपद्धतीत दिसते. प्रारंभी काहीच महाविद्यालये संलग्न होती, परंतु आजच्या घडीला संपूर्ण दक्षिण महाराष्ट्रात याचे विस्तृत जाळे पसरलेले आहे.

विद्यापीठाचा परिसर - एक पर्यटकांचे ठिकाण : शिवाजी विद्यापीठाचा परिसर सुमारे ८५३ एकर इतका विस्तृत आणि निसर्गरम्य आहे. येथील प्रमुख पर्यटक आकर्षण बिंदू खालीलप्रमाणे आहेत:

i. शिवाजी महाराजांची अश्वारूढ मूर्ती : विद्यापीठाच्या प्रवेशद्वाराजवळ उभारलेली छत्रपती शिवाजी महाराजांची भव्य अश्वारूढ मूर्ती प्रत्येक पाहुण्याचे लक्ष वेधून घेते. ही मूर्ती विद्यापीठाच्या प्रेरणास्थानाचे प्रतीक आहे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये देशाभिमान जागृत करते.

ii. मुख्य प्रशासकीय इमारत : विद्यापीठाची प्रशासकीय इमारत स्थापत्यदृष्ट्या देखण्या शैलीत बांधलेली आहे. याठिकाणी विद्यापीठाचे कुलगुरू कार्यालय, परीक्षा विभाग, आणि विविध शैक्षणिक विभाग कार्यरत आहेत. ही इमारत पर्यटकांसाठी एक महत्त्वाचा स्थळदर्शनाचा भाग आहे.

iii. वनस्पती उद्यान (Botanical Garden) : शिवाजी विद्यापीठाचे वनस्पती उद्यान हे ४२ एकर क्षेत्रात पसरलेले असून १९८५ मध्ये त्याची स्थापना झाली. या बागेत सुमारे ५०० हून अधिक प्रकारच्या वनस्पती, औषधी झाडे, वृक्ष आणि दुर्लभ प्रजाती पाहायला मिळतात. पर्यावरण, जैवविविधता आणि वनस्पतीशास्त्र यावर अभ्यास

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.301
Volume 3, Issue 3, January 2023

करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी हे उद्यान एक खुला प्रयोगशाळा आहे. निसर्गप्रेमींसाठी हे उद्यान शांततेचे आणि सौंदर्याचे ठिकाण आहे.

iv. हरित परिसर आणि चालण्याच्या वाटा : विद्यापीठाचा संपूर्ण परिसर अत्यंत स्वच्छ, शांत आणि हिरवळयुक्त आहे. सकाळच्या किंवा संध्याकाळच्या वेळेस विद्यार्थ्यांसह पर्यटक येथे फेरफटका मारण्यासाठी येतात. योगाभ्यास, ध्यानधारणा, आणि निसर्ग निरीक्षणासाठी ही जागा आदर्श आहे.

v. ग्रंथालय आणि अभिजात शैक्षणिक वातावरण : विद्यापीठाचे केंद्रीय ग्रंथालय हजारो पुस्तके, संशोधनग्रंथ, मासिके आणि वर्तमानपत्रांनी समृद्ध आहे. अभ्यासक, शाळा-महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि संशोधक यांच्यासाठी हे एक वाचन आणि माहितीचे भांडार आहे.

vi. शैक्षणिक पर्यटनाचे केंद्र: शिवाजी विद्यापीठामध्ये "पर्यटन व प्रवास व्यवस्थापन" या विषयावर पदविका (Diploma) आणि पदव्युत्तर पदवी अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. या अभ्यासक्रमांमध्ये भारतातील विविध पर्यटन स्थळांची माहिती, मार्गदर्शन कौशल्ये, पर्यटन विपणन, प्रवासी मानसशास्त्र, आणि इको-टुरिझम यांचा समावेश केला जातो. यामुळे या विद्यापीठात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पर्यटनाच्या क्षेत्रात व्यावसायिक संधी देखील उपलब्ध होतात. अशा प्रकारे शिवाजी विद्यापीठ हे केवळ शिक्षणाचे केंद्र नाही, तर पर्यटनाच्या दृष्टीने देखील एक समृद्ध आणि बहुआयामी स्थळ आहे. येथे पर्यटकांना ऐतिहासिक, शैक्षणिक, पर्यावरणीय आणि सांस्कृतिक असे विविध अनुभव घेता येतात. अशा प्रकारच्या स्थळांची माहिती व समज वाढविणे ही केवळ पर्यटनवाढीच्या दृष्टीने नव्हे, तर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठीही महत्त्वाची आहे.

vii.

9. लक्ष्मी विलास पॅलेस : शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे घराण्यात झाला. त्या वेळी त्यांचे कुटुंब कसबा बावडा येथील लक्ष्मी विलास पॅलेस येथे मुक्कामी होते, त्यामुळे हे ठिकाण त्यांचे जन्मस्थान म्हणून ओळखले जाते .

वास्तुकला आणि वैशिष्ट्ये : लक्ष्मी विलास पॅलेस ही १८व्या शतकातील पारंपरिक मराठा स्थापत्यशैलीत बांधलेली वास्तू आहे. या इमारतीमध्ये शाहू महाराजांचे जन्मस्थान, कुस्तीच्या आखाड्याची खोली, लाकडी मंडप असलेले प्रवेशद्वार आणि इतर दालने आहेत, ज्यामुळे त्या काळातील राजेशाही जीवनशैलीचे दर्शन घडते.

शाहू महाराजांच्या १०० व्या जयंतीनिमित्त, १९७४ साली या वास्तूला संरक्षित स्मारक म्हणून घोषित करण्यात आले. १९७७ पासून ही वास्तू राज्य संरक्षित स्मारकांच्या यादीत समाविष्ट झाली. या संग्रहालयात शाहू महाराजांच्या जीवनकार्याचे विविध पैलू उलगडणारे चित्रप्रदर्शन, छायाचित्रे, म्युरल्स, ग्रंथालय आणि त्यांच्या कार्याची माहिती देणारी स्मारके आहेत .

i. जन्मस्थान खोली: शाहू महाराजांची जन्मस्थळ असलेली खोली, जिथे त्यांच्या जीवनाच्या सुरुवातीच्या आठवणी जपल्या आहेत.

IJARSCT

ISSN (Online) 2581-9429

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

Impact Factor: 7.301

Volume 3, Issue 3, January 2023

ii. संग्रहालय: शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा, शिक्षणप्रसार, स्त्री-पुरुष समता आणि अस्पृश्यता निवारण यांसारख्या कार्यांची माहिती देणारे विविध प्रदर्शन.

iii. कुस्ती आखाडा: त्यांच्या कुस्तीप्रेमाचे प्रतीक असलेली आखाड्याची खोली.

iv. स्थान: लक्ष्मी विलास पॅलेस, कसबा बावडा, कोल्हापूर, महाराष्ट्र.

लक्ष्मी विलास पॅलेस हे केवळ शाहू महाराजांचे जन्मस्थान नसून, ते त्यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि लोककल्याणकारी कार्याचे प्रतीक आहे. या ठिकाणी भेट देऊन त्यांच्या जीवनकार्याची ओळख करून घेणे, ही एक प्रेरणादायी अनुभूती ठरू शकते

10. साठमारी मैदान, कोल्हापूर – एक अद्वितीय ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक ठेवा : कोल्हापूर ही केवळ धार्मिक आणि ऐतिहासिक नगरी नाही, तर साहस, परंपरा आणि शौर्य यांचे अद्वितीय प्रतीकही आहे. अशा शहरात एक आगळा वेगळा खेळ 'साठमारी' म्हणून प्रसिद्ध आहे. हत्तीच्या साहसी खेळाला वाहिलेलं साठमारी मैदान हे कोल्हापूरच्या सांस्कृतिक परंपरेचा एक अविभाज्य भाग आहे. हे मैदान केवळ खेळाचे ठिकाण नसून, राजशाही काळातील शौर्य, शिस्त आणि रंजन यांचे मूर्तस्वरूप आहे.

'साठमारी' हा शब्द सामान्यतः अपरिचित वाटतो, परंतु त्यामागे एक ठोस ऐतिहासिक संदर्भ आहे. बडोदा संस्थानात प्राचीन काळी एक साहसी हत्तींचा खेळ खेळला जात असे. त्या खेळाची प्रेरणा घेऊन राजर्षी छत्रपती शाहूंनी कोल्हापुरात साठमारी मैदान उभारण्याचा निर्णय घेतला. या मैदानासाठी संस्थानचे कार्यकारी अभियंता रावसाहेब विचारे यांच्याकडून आराखडा तयार करून घेण्यात आला. या ऐतिहासिक वास्तूचे बांधकाम २१ नोव्हेंबर १९१३ ते १४ ऑक्टोबर १९१६ या कालावधीत करण्यात आले. फिदहुसैन भोरी या ठेकेदाराने रावसाहेब गायकवाड आणि बळवंतराव घोरपडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही भव्य वास्तू पूर्ण केली. रावणेश्वराच्या तळयाच्या काठी, गोखले कॉलेज ते छत्रपती शिवाजी स्टेडियम या मार्गावर मुकांबिका मंदिर परिसरात ही वास्तू स्थित आहे.

वास्तुशिल्प व रचना : साठमारी मैदानाचे प्रवेशद्वार पश्चिम बाजूस असून त्यावर हत्तींची शिल्पं कोरलेली आहेत. प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर उजव्या बाजूस विवेकानंद आश्रमाजवळ, राजस्वाऱ्या बसण्याची व्यवस्था व हत्ती बांधण्यासाठी जागा आहे. मैदानाच्या गेटसमोर एक खोल रस्ता आहे, जो केवळ हत्ती आणि खेळाडूंना वापरण्यासाठीच तयार केला होता. सुमारे २० फूट उंचीच्या भक्कम दगडी भिंतींनी सुमारे अडीच एकर क्षेत्रफळ असलेला चौकोनी भाग बंदिस्त करण्यात आला आहे.

i. आगड – हत्तींपासून संरक्षणाची यंत्रणा : मैदानाच्या आत १५ फूट उंचीचे गोल दगडी ‘आगड’ तयार करण्यात आले आहेत. प्रत्येक आगडास चारही दिशांना सहा फूट उंचीचे दरवाजे असून त्यातून खेळाडू सहज आत-बाहेर जाऊ शकतात. हे आगड हत्तीपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी वापरले जात असे.

ii. साठमारीचा खेळ कसा खेळला जात असे? उन्मादी हत्तीला मैदानात मोकळा सोडले जात असे. खेळाडू रुमाल दाखवून किंवा भाला डिवचून हत्तीला चिडवत. आक्रमक झालेला हत्ती खेळाडूंच्या मागे धाव घेत असे, आणि खेळाडू आगडात आश्रय घेत बचाव करत. हत्ती आपल्या सोंडेने दरवाजातून किंवा वरून खेळाडूंना शोधण्याचा प्रयत्न करत असे. खेळाडू आपला आवाज देऊन इशारा करत – “च..ई आगड च..ई”, ज्यावरून इतर खेळाडू सावध होत असत. प्रेक्षक भिंतींवरून टाळ्या, शिट्ट्या देत हा थरार अनुभवत असत.

iii. टकरी – हत्ती विरुद्ध हत्तीचा खेळ : हत्ती विरुद्ध हत्ती अशी टकरीदेखील खेळवली जात असे. यासाठी देशभरातून तज्ज्ञ मंडळींना आमंत्रित करून साठमार तयार केले जात. यशस्वी खेळाडूंना बिदागी, दागिने, रोख बक्षिसे दिली जात. हत्तीला गूळ-तुपाचा गोळा देऊन त्याला बक्षीस दिले जाई. राजघराण्यातील स्त्रियाही हा खेळ पाहण्यासाठी विशेषतः उपस्थित राहत असत.

iv. सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व : साठमारी हे कोल्हापुरच्या शौर्य, परंपरा आणि रंजनाचे प्रतीक आहे. राजर्षी शाहूंच्या कालखंडातील ही वास्तू आजही कोल्हापुरच्या वारसास्थळांपैकी एक अनमोल ठेवा आहे. सध्या ही वास्तू वापरात नसली तरी ती संवर्धन आणि जतन करण्यास पात्र आहे. साठमारी मैदान ही एक सांस्कृतिक व ऐतिहासिक संपत्ती असून, कोल्हापुरच्या समृद्ध वारशाचे प्रतीक आहे. हत्तींसोबत खेळण्याच्या या साहसी परंपरेचा अनुभव हे मैदान आजही सांगते. याचे योग्य संवर्धन, जतन आणि पुनरुत्थान केल्यास भविष्यातील पिढ्यांना कोल्हापुरी परंपरेची खरी ओळख होऊ शकते.

11. ज्योतिबा मंदिर : ज्योतिबा मंदिर कोल्हापूर शहरापासून 18 किमी अंतरावर डोंगरावर वसलेले आहे. हे मंदिर खेत्रीवाले जोतिबा अथवा खंडोबा-ज्योतिबा या रूपात प्रसिद्ध आहे. असे मानले जाते की ज्योतिबा ही तीन देवांची शक्ती (ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश) एकत्र येऊन कोल्हासुर राक्षसाचा वध करण्यासाठी प्रकट झाली. हे मंदिर 1700 फूट उंचीवर वसलेले आहे. मुख्य मंदिरासोबत तीन वेगवेगळ्या काळातील मंदिरे आहेत – गडकर महाराज (1730), राणोजी शिंदे (1808) आणि दादासाहेब राणे (1839).

दरवर्षी चैत्र पौर्णिमेला येथे भव्य यात्रा भरते. लाखो भाविक गुलाल उधळत दर्शनासाठी येतात. गुलाबी रंगाचा संपूर्ण परिसर ‘गुलालवाडी’ बनतो. घाटमाथ्यावरील हे ठिकाण परिसरातील हवामान थंड व आल्हाददायक बनवते.परिसरात सह्याद्री पर्वताचे सुंदर दृश्य पाहायला मिळते.

12. पन्हाळा किल्ला : पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यात, सह्याद्रीच्या डोंगररांगेत उंचावर विसावलेला एक गड - पन्हाळा किल्ला, ज्याच्या अंगाखांद्यावर इतिहास कोरलेला आहे आणि जिथे आजही काळाच्या

साक्षीभावाने अनेक दंतकथा दरवळतात. हा किल्ला म्हणजे केवळ एक ऐतिहासिक वारसा नाही, तर तो एक जीवंत अनुभव आहे. निसर्ग, वास्तुकला आणि इतिहास यांचा सुरेख संगम म्हणजेच पन्हाळा.

पन्हाळा किल्ल्याचा इतिहास सुमारे ११व्या शतकात सुरू होतो, जेव्हा शिलाहार वंशाच्या भोजराजा द्वितीय यांनी हा किल्ला उभारला. पुढील काही शतकांत यादव, बहमनी आणि आदिलशाहीसारख्या अनेक राजवटींनी या किल्ल्यावर आपला अंमल प्रस्थापित केला. पण खरी ऐतिहासिक ओळख पन्हाळयाला लाभली ती छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात. १६७३ साली शिवाजी महाराजांनी हा किल्ला स्वराज्यात समाविष्ट केला आणि यानंतरच्या अनेक महत्त्वाच्या घडामोडींसाठी तो केंद्रस्थानी राहिला. विशेषतः विशाळगडाच्या दिशेने महाराजांचे पलायन आणि त्यावेळी बाजीप्रभु देशपांडे यांनी दिलेले शौर्यदर्शन हे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील अजरामर क्षण ठरले.

पन्हाळा किल्ला स्थापत्यशास्त्राचा एक उत्तम नमुना आहे. सुमारे १५ किलोमीटर विस्तारलेला हा किल्ला सागरासारखी तटबंदी घेऊन उभा आहे. त्याचे तीन प्रमुख दरवाजे - तीन दरवाजा, वाघ दरवाजा आणि राजदिंडी दरवाजा - हे केवळ संरक्षणाचे साधन नव्हते तर राजकीय रणनीतीचे भाग होते. किल्ल्यात असलेल्या अंधार बावी या गुप्त जलस्रोताचे रहस्य, सज्या कोठीतील ऐतिहासिक वास्तू, सोनेबाबीची हवेली आणि संगीत शाळा यांसारख्या वास्तू आजही पर्यटकांचे लक्ष वेधून घेतात.

पन्हाळयाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे निसर्गसौंदर्य. उंचावर असलेल्या या किल्ल्यावरून दिसणारी हिरवळ, खोल दऱ्या, आणि दूरवर पसरलेले डोंगर यामुळे मन प्रसन्न होते. विशेषतः पावसाळयात, जेव्हा धुके किल्ल्याला अलगद बिलगते, तेव्हा पन्हाळा एखाद्या स्वप्नातील नगरीसारखा भासतो.

पर्यटनाच्या दृष्टीने पन्हाळा हे एक समृद्ध स्थळ आहे. इथे दरवर्षी आयोजित होणारा ‘पन्हाळा महोत्सव’ हे स्थानिक कलांचे, खाद्यसंस्कृतीचे आणि लोककलेचे दर्शन घडवणारा मोठा उपक्रम असतो. यामध्ये पारंपरिक नृत्य, नाट्य, चित्रकला आणि हस्तकला प्रदर्शन भरवले जातात. यामुळे स्थानिक कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध होतो आणि ग्रामीण पर्यटनाला चालना मिळते. पन्हाळा हे शैक्षणिक पर्यटनासाठीही प्रसिद्ध आहे. अनेक शाळा व महाविद्यालये अभ्यासदौऱ्यांमध्ये इथे भेट देतात. इतिहासाच्या पुस्तकांत वाचलेले शिवकालीन प्रसंग प्रत्यक्ष डोळयांसमोर अनुभवता येणे ही विद्यार्थ्यांसाठी अविस्मरणीय बाब ठरते.

कोल्हापूरपासून केवळ २० किलोमीटर अंतरावर असलेला पन्हाळा रस्त्याने सहज पोहोचण्याजोगा आहे. बससेवा, खाजगी वाहने, टॅक्सी यांद्वारे येथे जाणे सुलभ आहे. परिसरात निवासासाठी उत्तम हॉटेल्स व लॉज उपलब्ध आहेत. तसेच स्थानिक पारंपरिक जेवण - जसे की झुणका-भाकर, ठेचा, वरण-भात यांचा स्वाद पर्यटकांना खास अनुभव देतो.

सर्व बाजूंनी विचार केला तर पन्हाळा किल्ला केवळ इतिहासाची साक्ष देणारा एक गड नाही, तर तो एक जिवंत संस्कृती आहे. तो महाराष्ट्राच्या मातीशी जोडलेला आहे. इतिहासप्रेमी, निसर्गप्रेमी, अभ्यासक आणि पर्यटक - सर्वांसाठीच पन्हाळा एक खास ठिकाण आहे. भविष्यात योग्य नियोजन आणि जतन यांद्वारे या ठिकाणाला जागतिक पर्यटनस्थळ बनवणे शक्य आहे.

निष्कर्ष : कोल्हापूर शहर हे ऐतिहासिक, धार्मिक, भौगोलिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अतिशय समृद्ध व बहुआयामी पर्यटन स्थळ आहे. शहरातील महालक्ष्मी मंदिर ही कोट्यवधी भाविकांची श्रद्धास्थान असून पन्हाळगड शिवकालीन शौर्याचे प्रतीक आहे. रंकाळा व कळंबा तलाव ही शहरातील निसर्गसंपन्नता दर्शवतात, तर न्यू पॅलेस व शालिनी पॅलेस हे कोल्हापूरच्या राजघराण्याच्या वैभवाचे प्रतिक आहेत. ज्योतिबा मंदिर हे श्रद्धा व परंपरेचे केंद्र आहे.

या स्थळांमुळे केवळ ऐतिहासिक वारसाचे जतन होत नाही, तर स्थानिक लोकांच्या अर्थकारणालाही चालना मिळते. प्रत्येक स्थळामागे काही विशिष्ट दंतकथा, श्रद्धा, तसेच स्थापत्यशास्त्र, धार्मिकता व निसर्ग यांचा सुंदर संगम दिसतो. कोल्हापूरच्या पर्यटन स्थळांचा अभ्यास केल्यावर लक्षात येते की हे शहर एक आदर्श पर्यटन केंद्र असून भविष्यात याचे व्यवस्थापन आणि जतन अधिक प्रभावीपणे केल्यास कोल्हापूर जागतिक पर्यटन नकाशावर अधिक ठळकपणे उदयास येऊ शकते.

संदर्भ सूची :

1. कोल्हापूर जिल्हा गॅझेटियर (Kolhapur District Gazetteer) – महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
2. "कोल्हापूर दर्शन" – लेखक: प्रा. अशोक पाटील, मेहता पब्लिकेशन्स, 2018.
3. महाराष्ट्र टूरिझम डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (MTDC) ची अधिकृत वेबसाइट – www.maharashtratourism.gov.in
4. "महालक्ष्मी आणि कोल्हापूरची परंपरा" – डॉ. सुभाष देसाई, लोकवाङ्मय गृह, 2016.
5. https://kolhapur.gov.in/ – जिल्हाधिकारी कार्यालय, कोल्हापूर (शासकीय माहिती स्रोत).
6. स्थानिक लोकांकडून घेतलेली मौखिक माहिती व पर्यटन मार्गदर्शक पुस्तिकांचे अवलोकन.
7. "Sahyadri Forts – A Travel Companion" – लेखक: हर्षद कांबळे, ट्रेकर्स पब्लिकेशन, 2020.
8. "कोल्हापुर माहात्म्य" – स्कंद पुराण